

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ІМ. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИПЕНЬ
СЕРПЕНЬ 2001

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ 1 РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ

Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні	3
Степанов Є. М. Монолінгвізм і полілінгвізм міста у минулому й сучасному	20
Шульгач В. П. Українські етимології. 46–55	28
Пелюх Т. Г. Назви форм ліків та лікарських препаратів у лікарських порадах XVI–XVIII ст.	33
Аркушин Г. А. Західнополіські деривати з суфіксом -к(-а)	40
Пчелінцева О. Е. Семантичний потенціал імен дії у сфері аспектуальності	47
Дядюра Г. М. Експериментальне дослідження функціонування образних засобів у науковому тексті	53
Галич В. М. Естетична значущість фонетичної оболонки антропоніма	61

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Карпенко Ю. Орфоепічний словник української мови : В 2-х т. / Пещак М. М., Русанівський В. М., Сологуб Н. М., Чумак В. В., Ярун Г. М.	66
Грещук В. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства	68
Зайцева Н. Пиотровский Р. Г. Лингвистический автомат и его речемыслительное обоснование	71
Єрмоленко С. Я. Лучик А. А. Семантика прислівникових еквівалентів слова української і російської мов	74
Загнітко А. Kaliuščenko V. D. Typologie denominaler Verben	76

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка	80
-------------------	----

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБРАЗНИХ ЗАСОБІВ У НАУКОВОМУ ТЕКСТІ

Стаття присвячена функціонуванню метафор у науковому стилі сучасної української літературної мови. На основі експериментальних досліджень показано, що метафоризація наукового стилю — це неоднозначне і динамічне явище: сприймання мовної одиниці як метафори чи неметафори залежить від професійного рівня реципієнта, рівня розвитку суспільства, якостей наукового твору. Доведено, що процес деме́тафоризації пов'язаний з процесом пізнання: на перших етапах освоєння науки метафора відіграє позитивну роль, забезпечуючи асоціативний зв'язок нового і старого досвіду. Згодом метафора втрачає образність, перетворюється на звичайне слово з новим значенням.

Ключові слова: науковий стиль, метафора, метафоризація, деме́тафоризація, комунікатори, реципієнт.

У сучасній мовознавчій літературі, присвяченій процесові метафоризації як одному зі шляхів утворення термінів¹, а також функціонуванню образних, зокрема метафоричних, засобів у наукових текстах², досить переконливо доведено, що образність (як категорія, не властива науковому стилю) виступає в науковій сфері своєрідним допоміжним засобом. Залучення переосмислених лексем до наукового вжитку обов'язково спричиняє стирання образності³. Ті метафори, які функціонують у наукових текстах, уже й не метафори у повному розумінні — їх навіть називають «мертвими»⁴, оскільки вони втратили свою образність.

Справді, суттєва відмінність наукових і поетичних метафор полягає в тому, що поширення метафор у науковому обігу носить швидко спричиняє стирання образності (на відміну від поетичної метафори, яка своєї образності не втрачає за будь-якої кількості повторень)⁵. Отже, явище стирання образності, характерне

¹ *Александрова Г. А.* Образність як джерело утворення технічної термінології // *Мовознавство*.— 1973.— № 5.— С. 56–59; *Богущька М. П.* Термінологія фізики // *Склад і структура термінологічної лексики української мови*.— К., 1984.— С. 169–179; *Краковецкая Г. А.* Метафоризация как средство формирования медицинской терминологии : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1979.— 24 с.

² *Кожина М. Н.* К вопросу о средствах образности в научной речи // *Учен. зап. Перм. ун-та*.— 1966.— № 162.— С. 211; *Кадомцева О. О.* Структура и функциональные особенности метафоры в научной речи : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Киев, 1988.— С. 9; *Разинкина Н. М.* О некоторых специфических чертах метафорической образности в стиле современной английской научной прозы // *Метафора в языке и тексте*.— М., 1988.— С. 198–199.

³ *Кожина М. Н.* О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики.— Пермь, 1966.— С. 196.

⁴ *Кадомцева О. О.* Образность научной речи как стилевая категория // *Вісник Київ. ун-ту*.— 1987.— Вип. 29.— С. 105–106.

⁵ *Гусев С. С.* Упорядоченность научной теории и языковые метафоры // *Метафора в языке и тексте*.— М., 1988.— С. 133.

для наукового тексту, не викликає, на перший погляд, сумнівів. Однак безсумнівним є також те, що метафоричний процес завжди суб'єктивний. Метафора, як і будь-який троп у цілому, бере на себе роль як способу «прочитання» автором об'єкта, так і способу вираження цього «прочитання»⁶. І використання образних елементів, і сприймання образності великою мірою залежить від учасників комунікативного процесу — автора та читача наукового твору. Функціональний підхід до аналізу мови наукових творів якраз і передбачає обов'язкове врахування комунікативних параметрів тексту — автора, його комунікативної мети, стратегії, рівня фонових знань (тобто знань, спільних для автора і реципієнта), комунікативної ситуації тощо.

Такий підхід вносить свої корективи в саме розуміння поняття образності. Те, що один читач сприймає як образ, іншому (більше поінформованому) образним може не здатися. Л. А. Булаховський з іншого приводу, але досить влучно писав, що функціональні категорії по-різному реалізують себе під час сприймання тексту читачами різного рівня освіченості: «Без запитання “ясні — для кого” не можна дістати правильного уявлення по суті питання»⁷. За аналогією до цього висловлення можна стверджувати: для того щоб з'ясувати сутність образності, слід спершу відповісти на запитання: «образні — для кого». Описані в цій статті експериментальні дослідження підтверджують, що поняття образності не можна розглядати лише в межах системи мови, оскільки сприймання тих чи інших мовних засобів образними чи необразними залежить від численних позамовних чинників.

У процесі породження і сприймання писемного твору автор вербалізує абстрактну когнітивну модель, яка існує в його свідомості, а читач на основі словесного опису формує когнітивну модель у своїй свідомості. Отже, якщо автор трансформує модель (образ) у слово, то реципієнт — слово в модель. Причому девербалізація, створення адекватного образу залежать від автора — від того, наскільки він зміг передбачити реакцію читача і відповідно вербалізувати свій інтелектуальний продукт⁸. Це стосується і функціонування категорії образності в науковому тексті, адже розуміння тексту залежить, зокрема, і від того, як реципієнти сприймають образні засоби. А їхнє сприйняття залежить, як уже зазначалося, і від рівня поінформованості, тобто професійної компетентності, і від інших позамовних чинників.

Автор, як мовець-професіонал, передбачає ступінь сприймання образних компонентів потенційним читачем. У спілкуванні, здійснюваному через текст, він апелює і до буденного, і до наукового складника свідомості реципієнта — це уможливорює застосування образів, які, як правило, містять порівняння нових реалій з пізнаними раніше. Образні компоненти, утворювані внаслідок взаємодії буденного і наукового полів у свідомості обох комунікаторів, можуть по-різному сприйматися автором і читачем. Професіоналізм автора полягає в умінні звести цю різницю до мінімуму, а для цього він повинен якомога точніше передбачити основні параметри особистості мовця — потенційного читача. Отже, можна говорити про комунікативну детермінованість образності в науковому тексті.

Спробу долучити діяльнісні параметри до характеристики образності наукового стилю було здійснено у процесі соціопсихолінгвістичного експерименту — опитування, проведеного з кількома групами реципієнтів, яким було запропоновано той самий набір висловлень і поставлено завдання виявити образні елементи в них.

В експерименті взяли участь три групи реципієнтів: першу групу становили студенти-фізики, другу — студенти-філологи, третю — група респондентів різних спеціальностей, причому старшого, ніж студенти, віку (від 39 до 62). У кож-

⁶ *Іванюк Б. П.* Стихотворение-троп как художественное целое (на материале произведений Ф. И. Тютчева) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Киев, 1988. — С. 12.

⁷ *Булаховський Л. А.* Вибрані праці : В 5-ти т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 407.

⁸ *Непийвода Н. Ф.* Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). — К., 1997. — С. 76–94.

ній групі було по 30 респондентів. Підставою для вибору саме такого кола опитуваних було припущення про те, що ті самі засоби по-різному сприйматимуться фахівцями (фізиками) і нефаківцями (філологами), а саме: те, що фахівці сприйматимуть як образ, для нефаківців виявиться звичайним (необразним) засобом, і навпаки. До третьої групи залучено нейтральних, непоінформованих осіб — із залишковими (понад 20 років) знаннями з фізики. Оскільки рівень філологічної підготовки респондентів був різний, експериментові передувало стисле пояснення поняття образності.

Усім респондентам було дозволено три ступені встановлення наявності образності: цілком упевнений, що це образ (підкреслення двома рисками); скоріше за все, це образ (підкреслення однією рисою); може, це й образ, але я не впевнений (підкреслення із додаванням на полі знака запитання).

До експериментального матеріалу ввійшло 50 висловлень, що їх, за попереднім теоретичним осмисленням, було умовно поділено на п'ять груп (по 10 прикладів у кожній групі).

До першої групи ввійшли приклади з такими мовними засобами, образність яких видавалася безсумнівною для будь-яких респондентів за будь-яких комунікативних обставин: «Залежно від кваркового складу адрони характеризуються дивністю, чарівністю, привабливістю» (ФС, 11)⁹; «Прискорені електрони в кільцевій камері направляються на об'єкт обстрілу в самій камері» (ФС, 26); «Античастинки — специфічні партнери елементарних частинок» (ФС, 17); «Отже, бозони мають тенденцію накопичуватись в одному стані і з цього погляду вони є колективістами» (ФС, 29); «Кольорових кварків у вільному стані не буває: вони вічні полонені в білому мішку адрона, зв'язані між собою струною глюонного поля» (ФС, 143); «Пари зв'язаних електронів виникають при низькій температурі (коли тепловий рух не розкидає "шубу" електрона)» (ФС, 196); «Нейтрино — "лівий гвинт", антинейтрино — правий» (ФС, 204); «Фотон не розрізняє "кольорів" кварків, він "дальтонік"» (ФС, 274); «При бомбардуванні алюмінію альфа-частинками утворюється ізотоп кремнію» (33, 64)¹⁰; «Розподіл речовини "хвоста" акреції навколо чорної діри є основним доказом її існування» (ФС, 12).

Другу групу становили приклади з такими мовними засобами, що їхню образність, за припущенням, відчули б лише респонденти-філологи, а для фізиків це були б звичайні, необразні слова: «Фотони падаючого світла ... взаємодіють із збудженими атомами, молекулами або кристалами» (ФС, 16); «Магнітний потік замикається через ярмо» (ФС, 26); «Самі ж структурні частинки кристалу упаковані щільно» (ФС, 159); «Потенціальні ями характеризуються шириною і глибиною» (ФС, 237); «Кожна команда машинної мови складається з двох частин» (ЕІ, 9)¹¹; «Максимальна довжина імені на ЕОМ здебільшого обмежується — найчастіше до 8 символів» (ЕІ, 112); «Дірковий р-тип провідності» (ФС, 13); «Біжуча хвиля переносить енергію в напрямі свого поширення» (ФС, 27); «Важка вода — сполука важкого ізотопу водню — дейтерію — з киснем» (ФС, 34); «Діставши термодинамічну санкцію на процес, можна на шляху хімічної взаємодії зустріти перешкоду, яка різко сповільняє реакцію» (ХГ, 34)¹².

У третій групі були приклади з такими мовними засобами, що їх образними мали б вважати лише респонденти-фізики, а для філологів це були б звичайні, необразні слова: «Перехід електронів через потенціальний бар'єр на поверхні відбувається внаслідок тунельного ефекту» (ФС, 9); «Результуючий кольоровий заряд реальних адронів дорівнює нулю (адрони білі)» (ФС, 11); «Заповнення електронної оболонки атома» (ФС, 19); «Стан частинок квантового ідеального

⁹ Біленко І. І. Фізичний словник.— К., 1993.— 319 с. (Далі в тексті — ФС).

¹⁰ Гольдфарб Я. Л., Ходаков Ю. В. Збірник задач і вправ з хімії. Посібник для вчителів. 5-е вид.— К., 1977.— 213 с. (Далі — 33).

¹¹ Височанський В. С та ін. Елементи інформатики.— Львів, 1990.— 192 с. (Далі — ЕІ).

¹² Волков С. В., Присяжний В. Д. Холодне горіння.— К., 1972.— 174 с. (Далі — ХГ).

газу визначається квантовими рівнями енергії» (ФС, 29); «Вакансії дрейфують по ламаній» (ФС, 35); «Заборонена зона, енергетична щільність — сукупність тих значень енергії, яких не можуть набувати електрони кристала» (ФС, 113); «Ідеальна рідина, ідеальний газ, ідеальний кристал» (ФС, 122); «Консервативна система — система, при русі якої сума кінетичної і потенціальної енергії залишається сталою» (ФС, 153); «Лавинний розряд сприяє переходам несамотійного розряду в самотійний» (ФС, 163); «Речовина рухається крізь мембрани за допомогою молекул-носіїв» (АРУІІ, 7)¹³.

До четвертої групи ввійшли приклади з такими мовними засобами, що їх ні філологи, ні фізики не мали б визначити як образні (незважаючи на те, що утворені ці елементи шляхом образного переосмислення): «Радіус ядра атома становить від 2 до 10 фермі» (ФС, 318); «Впорядкованість спінових моментів є енергетично вигідною при від'ємному значенні обмінного інтеграла» (ФС, 16); «Енергія атома набуває ряду дискретних дозволених значень» (ФС, 19); «Залежно від довжини молекулярного ланцюжка, створеного водневим зв'язком, останній поділяють на близький і далекий» (ФС, 51); «Електронний внутрішній тиск може (при певній початковій масі тіла) затримати гравітаційний колапс» (ФС, 61); «Характерна риса елементарних частинок — їхні взаємні перетворення, народження і знищення» (ФС, 107); «Магнітний опір — скалярна фізична величина, яка характеризує магнітні кола або ділянки магнітних кіл» (ФС, 175); «У теорії алгоритмів для кодування інформації про задачі використовують слова в абстрактному алфавіті» (АІМ, 226)¹⁴; «Стрибок потенціалу на межі електрод — розчин експериментально визначити неможливо» (ХГ, 48); «Будь-яка ЕОМ розуміє програму, записану машинною мовою у вигляді нулів та одиниць» (ЕІ, 27).

П'ята група складалася з прикладів з неявними (сумнівними) ознаками образності: «Асимптотична свобода — явище послаблення сильної взаємодії» (ФС, 18); «Енергія водневого атома є виродженою (із ступенем виродження $2n^2$)» (ФС, 19); «Вільний пробіг молекул — середня відстань, яку молекула газу вільно пролітає від удару до удару з іншими молекулами» (ФС, 48); «Залежно від умов вирощування, кристали поділяються на полі- і монокристали» (ФС, 156); «Хід температурної залежності магнітної сприйнятливості для MnO наведено на рисунку» (ФС, 16); «Якщо і далі підвищувати напругу, то несамотійний розряд перейде в самотійний» (ФС, 55); «Індивідуальність елементарної частинки визначається набором дискретних значень фізичних величин» (ФС, 107); «Матеріальна точка має 3 ступені свободи» (ФС, 180); «Синтаксичні правила запису програм і окремих операторів мовою Паскаль строго визначені» (ЕІ, 108); «Запускають програму на виконання командою RUN» (ЕІ, 172).

Слід зауважити, що в анкетах образні елементи курсивом не виділялися. Крім того, приклади, що їх тут наведено групами (для зручності опису наслідків експерименту), респондентам подавалися впереміш.

Першу групу прикладів респонденти трьох груп кваліфікували більш-менш однаково. Насамперед слід відзначити, що образними було названо мовні одиниці, узяті в лапки: «хвіст» акреції, «шуба» електрона, «лівий гвинт», «кольори» кварків, фотон-«дальтонік». До образних їх віднесли практично всі респонденти першої групи (лише один респондент не відніс до образних словосполучу «лівий гвинт» і два — лексему «кольори»). Для респондентів-філологів лапки, очевидно, слугували безсумнівною ознакою образності (всі респонденти відзначили образність усіх одиниць, узятих у лапки). Респонденти третьої групи, очевидно, також

¹³ Горбатенко І. Ю., Лавриненко Ю. О. Англо-російсько-український біологічний словник.— Херсон, 2000.— Т. 2.— 234 с. (Далі — АРУІІ).

¹⁴ Калужнін Л. А., Королук В. С. Алгоритми і математичні машини.— К., 1964.— 283 с. (Далі — АІМ).

зважаючи на лапки, не піддали сумніву образність ужитих у лапках одиниць (зафіксовано лише один знак питання — біля прикладу «лівий гвинт»).

Досить схожими виявилися результати визначення образності одиниць, які, хоч і не взяті в лапки, а все ж таки досить подібні до проаналізованих у попередньому абзаці: *партнери* елементарних частинок, бозони є *колективістами*, кварки — вічні *полонені*. Образності лексеми *партнери* не відчули лише два респонденти з першої групи й один — з третьої; стосовно ж одиниць *колективісти* і *полонені* відповіді в усіх трьох групах респондентів були практично однаковими (не сумнівався в їхній образності ніхто; щоправда, частина підкреслила їх двома рисками, а частина — однією; знаків питання не було).

Інші приклади цієї групи були кваліфіковані дещо строкатіше: так, одиниці *дивність*, *чарівність*, *привабливість*, *кольорові кварки* респонденти першої групи позначали, як правило, знаком питання. У респондентів другої групи відповіді свідчили про відсутність сумніву в образності; щоправда, були підкреслення як однією, так і двома рисками; знаки питання зустрілися лише двічі — щодо терміна *кольорові кварки*. У третій групі відповідали подібно до другої групи, хоч знаків питання було більше: у трьох респондентів виник сумнів щодо образності термінів *дивність*, *чарівність*, *привабливість* і в них же (крім них, ще у двох) — щодо терміна *кольорові кварки*.

Лексеми *обстріл* і *бомбардування* визначили як образні респонденти другої (28 осіб) і третьої (26 осіб) груп, тобто понад 90 % опитуваних. А ось перша група не так одностайно віднесла ці одиниці до образних (21 особа — трохи більше 60%).

Дві одиниці — *білий мішок адрона* і *чорна діра* — розцінено в усіх групах майже однаково: понад 90 % опитуваних визнали їх образними (очевидно, цьому сприяла наявність у цих терміносполуках загальноновживаних слів, які входять до побутової лексики, — *мішок* і *діра*).

Варто окремо зупинитися на прикладі «Фотон не розрізняє “кольорів” кварків, він “дальтонік”», що його було введено до анкети через наявність виділених курсивом лексем. У всіх трьох групах були респонденти, які підкреслили ще й дієслово *розрізняє* (у першій групі — три, у другій — дев’ять (!), у третій — чотири респонденти віднесли це дієслово до образних). Очевидно, студенти-філологи найбільше відчувають взаємну (контекстну) зумовленість образності, й поняття «розрізняти кольори» і «дальтонік» у них виявилися пов’язаними між собою: якщо «дальтонік» і «кольори» — образні вислови, то й дієслово *розрізняти* — також.

Друга група прикладів була кваліфікована респондентами таким чином: у студентів-фізиків переважна більшість мовних засобів виявилася необразними (щоправда, тут не відзначалося такої одностайності, як у визначенні конструкцій, що ввійшли до першої групи: терміни *мова*, *ім’я* визначили як образні три респонденти, *збуджені*, *ярмо*, *потенціальні ями* — чотири респонденти, інші мовні засоби — п’ять-одинадцять респондентів; отже, зарахували до образних наведені приклади не більше 30 % опитуваних, що свідчить про те, що такі засоби фахівці сприймають скоріше як необразні, ніж образні). Для студентів-філологів образність засобів цієї групи виявилася майже на 100 % безсумнівною. Відповіді респондентів третьої групи наближалися до тих, які дали респонденти другої групи: це дозволяє зробити висновок про те, що нефхівці більше зважають на форму слова, а фахівці — на поняття, яке стоїть за словом.

Протилежними за наслідками опитування виявилися мовні засоби третьої групи: студенти-фізики, які розуміли сутність позначуваних термінами понять, відчули образність таких лексем, як *тунельний ефект*, *кольоровий заряд*, *білі адрони*, *оболонка атома*, *вакансії дрейфують*, *енергетична щільність*, *лавинний розряд* (30–26 підкреслень); трохи меншим рівнем образності, як виявилось, відзначаються лексеми *заборонена зона*, *ідеальна рідина (газ, кристал)*, *консервативна система*, *несамостійний розряд*, *самостійний розряд*, *молекули-носії* (визначили їхню образність двадцять два-двадцять чотири респонденти, траплялися й сум-

ніви, позначені знаком питання). А проте загалом шістдесят респондентів-фахівців визначили ці засоби як образні. Стосовно опитуваних нефахівців картина інша: більшість одиниць була кваліфікована ними як необразні (підкреслень не було); виняток становили лексеми *кольоровий заряд*, *білі адрони* й *вакансії дрейфують* — їхню образність відзначило п'ятнадцять—одинадцять респондентів; це, щоправда, не перевищує 50 % і не впливає на загальний висновок щодо відповіді респондентів-нефахівців стосовно прикладів цього типу. У третій групі опитуваних відповіді поділилися на дві групи: образними респонденти визнали такі одиниці, як *тунельний ефект*, *кольоровий заряд*, *білі адрони*, *вакансії дрейфують*, *енергетична щільність*, *лавинний розряд* (хоч і не з такою послідовністю й упевненістю, як респонденти першої групи: 24–27 підкреслень, серед яких немало зі знаком питання). Лексеми *заборонена зона*, *ідеальна рідина* (*газ*, *кристал*), *консервативна система*, *несамостійний розряд*, *самостійний розряд*, *оболонка атома*, *молекула-носій* майже всі супроводжувалися знаком питання, але загалом понад 50 % респондентів визнали їх образними. Такий результат виявився несподіваним: респонденти старшого віку за своєю реакцією нагадували скоріше фахівців, ніж студентів-філологів. Спроба знайти пояснення змусила докладніше проаналізувати соціальні (зокрема професійні) характеристики респондентів старшого віку. Виявилось, що тринадцять мали вищу технічну освіту, двоє колись працювали на технічних посадах у будівельних організаціях, двоє — в редакціях технічних журналів, в однієї — чоловік-інженер, а ще в однієї сини навчаються у фізмат-лицей. Тобто більшість респондентів певною мірою були знайомі зі спеціальними текстами (хоч, звичайно, орієнтувалися в них не так, як студенти-фізики). Усе це дозволяє зробити такі висновки: на сприймання тих чи інших мовних одиниць можуть впливати обставини, що їх неможливо повністю врахувати, а тим більше — передбачити.

Четверта група прикладів містила одиниці, утворені шляхом образного переосмислення, але настільки звичні, що їхня образність уже не відчувалася ні фахівцями, ні філологами, ні представниками третьої групи. Образними визначили запропоновані засоби поодинокі респонденти: *ядро атома* (п'ять з першої групи, два — з другої, чотири — з третьої), *молекулярний ланцюжок* (один з першої групи, сім — з другої, три — з третьої), *електронний тиск* (чотири з першої групи, один — з другої, п'ять — з третьої), *гравітаційний колапс* (шість з першої групи, один — з другої, чотири — з третьої), *абстрактний алфавіт* (один з першої групи, вісім — з другої, п'ять — з третьої), *стрибок потенціалу* (два з першої групи, п'ять — з другої, чотири — з третьої), *ЕОМ розуміє програму* (два з першої групи, вісім — з другої, п'ять — з третьої). Такі лексеми, як *дозволені значення*, *народження і знищення елементарних частинок*, *магнітний опір* лише в поодиноких випадках супроводжувалися знаками питання. Отже, тільки мовні засоби, включені до цієї групи, можна вважати такими, в яких образність стерлася настільки, що її не відчуває переважна більшість респондентів.

Відповіді респондентів щодо мовних засобів, віднесених до п'ятої групи, внесли корективи до самого експерименту, допомігши по-новому осмислити приклади, а відтак і зарахувати їх до однієї з попередньо проаналізованих груп. До другої переміщено такі приклади: «*Синтаксичні правила запису програм і окремих операторів мовою Паскаль строго визначені*»; до третьої — «*Вільний пробіг молекул — середня відстань, яку молекула газу вільно пролітає від удару до удару з іншими молекулами*»; «*Залежно від умов вироццвання, кристали поділяються на полі- і монокристали*»; до четвертої — «*Асимптотична свобода — явище послаблення сильної взаємодії*»; «*Енергія водневого атома є виродженою (із ступенем виродження $2n^2$)*»; «*Хід температурної залежності магнітної сприйнятливості для MnO наведено на рисунку*»; «*Якщо і далі підвищувати напругу, то несамостійний розряд перейде в самостійний*»; «*Індивідуальність елементарної частинки визначається набором дискретних значень фізичних величин*»;

«Матеріальна точка має 3 ступені свободи»; «Запускають програму на виконання командою RUN». Отже, виявилось, що приклади цієї групи не впливають на наслідки експерименту.

Таким чином, образність є категорією, яка не завжди піддається однозначному тлумаченню, вона розмита, часто невловима, залежна від багатьох обставин.

Насамперед слід зазначити, що сприймання образності неоднакове в різних професійних групах. Респонденти-фізики більшою мірою налаштовані на поняття: розуміння того, що саме позначене словом, дає змогу з більшою точністю віднести слово до образних чи необразних засобів. Респонденти-філологи, заповнюючи анкету, часто розуміли зміст прикладів поверхово, приблизно, а тому в них форма слова спричиняла розмежування засобів на образні чи необразні.

В одній і тій самій соціальній групі мовні засоби можуть кваліфікуватися як образні чи необразні залежно від комунікативної ситуації: так, якщо фахівців налаштувати на сприймання слова, а не поняття (як, по суті, й було в проведеному експерименті), вони визначать як образні більшу частину запропонованих одиниць, ніж якби вони були в інших обставинах. У бесідах після проведення анкетування студенти-фізики пояснювали, що, коли вони оперують термінами, їх не цікавить мовне оформлення, а от під час експерименту вони справді замислювались над словом і відновлювали його образне походження. Крім того, у примітках до анкет біля слів типу *чарівність*, *дивність*, *чорна діра* і под. зазначалося, що первинно це були образи, однак нині вони є термінами; отже, образність ще не стерлася і її легко можна відновити.

Як правило, факт уведення того чи іншого терміна до терміносистеми дає підстави стверджувати, що образність цього терміна стерлася, що це, якщо і метафора, то «мертва». Експеримент свідчить про інше: образ не зникає безслідно, він не «помирає», а «згасає», і за певних комунікативних обставин може відродитися (навіть у свідомості того реципієнта, який за словом бачить лише поняття й під час звичного професійного оперування словом ігнорує і його форму, і той шлях, який пройшло слово у процесі термінологізації).

Про те, що образ не зникає, а залишається як своєрідне підґрунтя наукового поняття, свідчить і той доведений мовознавцями факт, що на перших етапах освоєння певної науки образність надзвичайно корисна, оскільки осягнення нового досвіду відбувається на основі асоціацій, які виникають у попередньому досвіді, зокрема в буденному житті. Зрозуміло, що опанування знання веде до знищення образного «ореолу» — за терміном користувач перестає бачити асоціації, які колись зумовили саме таку словесну форму терміна, але саме ці асоціації (а отже, й образність термінології) зумовлюють глибоке проникнення в сутність наукових понять. Образні елементи відіграють велику роль у пізнанні: вони пробуджують асоціації, які допомагають пізнати нове через зіставлення з пізнаним раніше. Н. Д. Арутюнова, називаючи метафору «прихованим порівнянням», твердить, що саме метафора допомагає вловити константні властивості об'єктів, «їхню душу», і таким чином робить об'єкти доступними чуттєвому пізнанню¹⁵. Саме тому на перших етапах пізнання важливою є прозорість внутрішньої форми терміна¹⁶.

Про те, що терміни, утворені шляхом метафоризації (номінативні метафори), не втрачають своєї образності остаточно, свідчать не лише результати проведеного експерименту, а й спостереження за текстами. Виявляється, що утворені образним шляхом терміни, хоч і втратили свою образність, все ж таки можуть метафоризувати контекст. Так, у наведеному реченні «Фотон не розрізняє "кольорів" кварків, він "дальтонік"» лексема *кольори* є елементом терміносистеми фізики елементарних частинок, як і подібні лексеми *дивність*, *чарівність*, *аромат*. Уве-

¹⁵ Кадомцева О. О. Образность научной речи как стилевая категория.— С. 105–106.

¹⁶ Непийвода Н. Ф. Знач. праця.— С. 197–198.

дена в текст, ця лексема спричиняє вживання образного «дальтонік». Якби в терміносистемі не існувало колишньої метафори *кольори* на позначення характеристики елементарних частинок (скажімо, якби ці характеристики було передано числами, умовними позначеннями чи в який-небудь інший спосіб), то й не було б умов для контекстуального образного вживання лексеми *дальтонік*.

Інший приклад: «Абсолютно чорне тіло — тіло, яке цілком поглинає світло будь-якої частоти при будь-якій температурі цього тіла... При підвищенні температури Абсолютно чорне тіло може стати розжареним білим тілом, але залишиться «чорним» у розумінні цілковитого поглинання світла всіх довжин хвиль, які на нього падають...» (ФС, 8). У фізиці елементарних частинок запровадження назв кольорів для умовного позначення характеристик явищ у мікросвіті не лише зумовлює залучення суміжних із назвами кольорів слів (як наведене вище образне вживання лексеми «дальтонік»), а й спричиняє контекстуальне введення термінів в антонімічні пари (*чорне тіло* може стати *білим*, але залишиться *чорним*).

Отже, образні терміни (з різним ступенем образності, навіть зі стертою образністю) можуть впливати на вибір пов'язаних з ними в тексті нетермінологічних засобів і таким чином зумовлювати утворення образного контексту. Можна зробити висновок про те, що образності притаманна певна стійкість, а саме: образність, хай і неявно, проте залишається в слові назавжди і за певних пізнавально-комунікативних обставин (наприклад, в умовах контексту) вона обов'язково відроджується.

Експериментальні дослідження переконують у тому, що метафоризація наукового стилю — це неоднозначне й динамічне явище. Діяльнісні характеристики образності (тобто ті, що виявлені з урахуванням учасників комунікативного процесу й ознак комунікативної ситуації) такі: сприймання мовної одиниці як образу чи не-образу великою мірою залежить від рівня поінформованості особи (віднесення тих чи інших висловів до образних чи необразних варіюється у різних групах реципієнтів — те, що для фахівця вже втратило образний ореол, для нефахівця може видаватися образним, і навпаки). Більше того, для реципієнта певний компонент наукового викладу може уявлятися і як образний, і як необразний. Це залежить від комунікативної ситуації: якщо реципієнт налаштований на оперування поняттями, для нього форма терміна (образна чи необразна) не має значення; якщо ж налаштування інше (вдуматися у форму слова, яке позначає поняття), — реакція буде іншою, а саме: реципієнт відтворить той спосіб, яким було утворено термін, тобто усвідомить присутність образу в семантичній структурі слова, що ним позначено наукове поняття.

Долучення діяльнісних параметрів, зокрема соціально-психологічних характеристик учасників комунікативного процесу й ознак комунікативної ситуації, допомагає розширити уявлення про функціонування образних засобів у наукових текстах, а отже, і про сутність образу.

(Черкаси)

DIADIURA H. M.

AN EXPERIMENTAL STUDY OF FIGURATIVE MEANS' FUNCTIONING IN SCIENTIFIC TEXT

The article is dedicated to operation of metaphors in scientific style of modern Ukrainian literary language. On the basis of experiments is demonstrated, that metaphorisation of scientific style is an ambiguous and dynamic phenomenon: the perception of language unit as metaphors or non-metaphor depends on a professional level of the recipient, level of development of society, quality of scientific text. The article demonstrates, that the process of demetaphorisation is connected to the cognitive process: at the first stages of development of science the metaphor provides associative connection of new and previous experience. Then metaphor loses figurativeness, turns to a usual word with new semantics.

Key words: scientific style, metaphorisation, demetaphorisation, communicator, recipient.